

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΤΡΟΦΗΣ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΗ, ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΚΗ ΠΡΟΝΟΙΑ

Τα τελευταία χρόνια ερχόμαστε αντιμέτωπες με την διαπίστωση ότι πολλά θέματα που θεωρούσαμε ότι είναι υπό την δική μας διαχείριση, όπως το τι τρώμε, τελικά καθόλου τέτοια δεν είναι. Πλέον με το καλάθι της νοικοκυράς, το food pass, αλλά και τις εκστρατείες ενάντια στην σπατάλη τροφίμων, αντιλαμβανόμαστε ότι ακόμα και το τι τρώμε ή το πώς μαγειρεύουμε δεν είναι καθόλου, μα καθόλου δική μας υπόθεση. Αντιθέτως, αφορά κρατικές αποφάσεις οι οποίες, σε περιόδους κρίσης και πολεμικής προετοιμασίας, γίνονται όλο και πιο επιτακτικές. Η οργάνωση της διατροφής έχει μία μακρά ιστορία κρατικής διευθέτησης που περιλαμβάνει πολλή επιστήμη, πολλή πρόνοια και πολύ ξύλο στην εργατική τάξη με όρους πρόληψης για την υγεία. Σημείο καμπής αυτής της ιστορίας αποτελεί η έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Με την έναρξη του πολέμου έγινε αντιληπτό ότι το τι τρώει η εργατική τάξη ήταν ένα ζήτημα που δεν γινόταν να αφεθεί στη μοίρα του. Οι ανάγκες του στρατού, η αποφυγή κοινωνικών αναταραχών στο εσωτερικό και η διαχείριση των αποθεμάτων τροφίμων εν μέσω πολέμου και εμπορικών αποκλεισμών καθιστούσαν επιτακτική την κρατική παρέμβαση και οργάνωση πάνω στο πώς τρέφονταν διάφορες πληθυσμιακές ομάδες. Η επιτακτικότητα της ανάληψης δράσεων φαίνεται ακόμα και από την ίδρυση αρμόδιων υπουργείων κατά την διάρκεια του πολέμου, όπως το υπουργείο Διατροφής στην Γερμανία και το υπουργείο Επισιτισμού στην Ελλάδα το 1916.

Στην οργάνωση αυτών των δράσεων κεντρικό χαρακτήρα είχε η επιστημονική κοινότητα, που κλήθηκε να δώσει τα κατάλληλα επιχειρήματα στους κρατικούς ιθύνοντες. Γι' αυτήν άλλωστε δεν αποτελούσε ένα άγνωστο ζήτημα, αφού επιστημονικοί κλάδοι όπως η ιατρική, η χημεία και η φυσιολογία ασχολούνταν με την διατροφή των εργατών για λογαριασμό αφεντικών, στα πλαίσια μελετών που στόχευαν στην επίτευξη της μέγιστης παραγωγικότητας της εργασίας. Στην Γερμανία, το έργο αυτό είχε αναλάβει με μεγάλη ζέση το Ινστιτούτο Φυσιολογίας του Βερολίνου. Το παράδειγμα των Γερμανών φυσιολόγων που θα δούμε παρακάτω πιστεύουμε είναι ενδεικτικό για το τι σήμαινε επιστημονική επίβλεψη της διατροφής στις αρχές του 20ου αιώνα και πώς αυτή η επίβλεψη συστάθηκε και δούλεψε για το κράτος.

ΕΠΙΣΤΗΜΗ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ ΦΥΣΙΟΛΟΓΩΝ

Οι φυσιολόγοι μελετούσαν το ανθρώπινο σώμα σαν μία μηχανή που, για να παράξει αξία, χρειάζεται -κατάλληλα- καύσιμα, δηλαδή -κατάλληλη- τροφή.¹ Το πώς σιτίζονταν οι εργάτες ήταν ένα ζήτημα που έμπαινε επιτακτικά στην Γερμανία από τα μέσα του

19ου αιώνα, τόσο με όρους αναγκών που έθετε η εκβιομηχάνιση και η ανάγκη των αφεντικών για πειθαρχημένη και παραγωγική εργασία, όσο και με όρους που έθεταν οι περιορισμοί των αποθεμάτων τροφίμων εξαιτίας των διακρατικών ανταγωνισμών. Η επιστημονική ενασχόληση με την διατροφή συγκροτήθηκε ακριβώς για να απαντήσει σ' αυτές τις ανάγκες.

Οι φυσιολόγοι βασίστηκαν σε μελέτες χημικών για τα συστατικά των τροφών και προσπάθησαν να καθορίσουν επακριβώς ποια από αυτά τα συστατικά ήταν αναγκαία για το ανθρώπινο σώμα, σε ποιες ποσότητες και με ποιους συνδυασμούς, ώστε να μετρήσουν τον ακριβή αριθμό γραμμαρίων τροφής που χρειάζονταν πληθυσμιακές ομάδες ανάλογα με την εργασία που εκτελούσαν και την ηλικία στην οποία βρίσκονταν.

Η ίδια συζήτηση διεξαγόταν ταυτόχρονα και σε άλλες χώρες, όπως η Αγγλία και οι Η.Π.Α. Μπορεί το ακριβές περιεχόμενο των πορισμάτων ανά χώρα να διέφερε (για παράδειγμα αν ήταν πιο απαραίτητες οι πρωτεΐνες ή οι βιταμίνες), ωστόσο οι στοχεύσεις τους ήταν οι ίδιες. Από τη μία, η τροφή έγινε μετρήσιμο μέγεθος με την κλίμακα των θερμίδων και κατηγοριοποιήθηκε σε θρεπτική και μη, ενώ έγνωια φυσιολόγων, χημικών και γιατρών ήταν η επιβολή συγκεκριμένης διατροφής σε πληθυσμιακές ομάδες ανάλογα με τις κρατικές ανάγκες για παραγωγικότητα. Από την άλλη, η κατηγοριοποίηση των τροφίμων σε θρεπτικά και μη πήγαινε πακέτο με τη ρύθμιση του εμπορικού ισοζυγίου και τις ανάγκες των διακρατικών ανταγωνισμών.

Η επιστημονική διατύπωση της σωστής, υγιεινής διατροφής κρίθηκε ως εθνική αναγκαιότητα. Το έργο των φυσιολόγων συνέβαλλε στην οργάνωση συσσιτίων για μια σειρά πληθυσμιακών ομάδων: τους εργάτες, τους στρατιώτες και τους τρόφιμους των φυλακών. Από τη μία ο καθορισμός της ποσότητας και του περιεχομένου του φαγητού υπολογιζόταν βάσει των αναγκών για αποδοτική εργασία.

Από την άλλη, αυτός ο καθορισμός συνέφερε το κράτος τόσο με όρους πειθάρχησης εργασίας, όσο και με όρους εξοικονόμησης αποθεμάτων τροφίμων, πράγμα το οποίο σε περιόδους κρίσης και πολέμου κρίθηκε αναγκαίο.

Για το γερμανικό κράτος, το Ινστιτούτο Φυσιολογίας έμελλε να παίξει καθοριστικό ρόλο στον Α΄ Π.Π., όταν έπρεπε να οργανώσει την σίτιση των στρατιωτών και των εργατών εν μέσω αποκλεισμού από τις συμμαχικές δυνάμεις, εν μέσω δηλαδή μειωμένων αποθεμάτων σε αποθήκες.

Με τη λήξη του πολέμου, οι εμπειρίες αυτής της διαχείρισης αξιοποιήθηκαν και η οργάνωση της διατροφής έγινε με ακόμα πιο διεισδυτικό από το κράτος τρόπο. Με το βλέμμα στραμμένο στην εργατική τάξη, ο επιστημονικός λόγος συνέβαλλε στο να χαρακτηριστούν οι μέχρι τότε διατροφικές συνήθειές της ως επιβλαβείς και νοσηρές. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, εκθέσεις επιθεωρητών εργασίας του 1920 κατέγραφαν ότι πολλές οικογένειες είχαν την τάση να καταναλώνουν φθηνά, ανθυγιεινά τρόφιμα, ιδιαίτερα ψωμί β' διαλογής. Στο επίκεντρο τέθηκαν οι γυναίκες ως υπεύθυνες της οργάνωσης της διατροφής μέσα στην οικογένεια. Χαρακτηρίστηκαν ως αμόρφωτες πάνω σε θέματα υγιεινής διατροφής και ως επικίνδυνες μανάδες με το επιχειρήμα ότι, μέσω ανεπαρκούς/ανθυγιεινής σίτισης, ανέτρεφαν καχεκτικά και φιλάσθενα παιδιά, δηλαδή μη αποδοτικούς εργάτες. Η πειθάρχηση των γυναικών στην εθνικά «σωστή» διατροφή, την «σωστή» οργάνωση του νοικοκυριού και την αποφυγή σπατάλης τροφίμων απασχόλησε πολλά κράτη εκείνη την περίοδο. Όσον αφορά το ελληνικό κράτος, το συγκεκριμένο ζήτημα όπως και ευρύτερα η διαχείριση της διατροφής ήταν αντικείμενα ασχολίας φιλανθρωπικών οργανώσεων τουλάχιστον από τα τέλη του 19ου αιώνα. Παρακάτω θα δούμε το παράδειγμα μίας από αυτές τις οργανώσεις για να καταλάβουμε καλύτερα τι ρόλο έπαιζαν.

ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ

Ο Πατριωτικός Σύνδεσμος Ελληνίδων ιδρύθηκε το 1914 από την βασίλισσα Σοφία και πλαισιώθηκε από διάφορες επιφανείς κυρίες της αστικής τάξης της εποχής, με στόχο την συγκέντρωση των εμπειριών της γυναικείας φιλανθρωπίας από προηγούμενους πολέμους και την αξιοποίησή τους κατά την διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Σύνδεσμος μπορεί να θεωρηθεί συνέχεια του Οικονομικού Συσσιτίου, που συστάθηκε από την πριγκίπισσα Σοφία το 1896 και είχε αναλάβει την κάλυψη των διατροφικών αναγκών των στρατιωτών στον πόλεμο του 1897, αλλά και την οργάνωση συσσιτίων στην Αθήνα εν μέσω διατροφικών ελλείψεων εξαιτίας του πολέμου.

Πέρα από αστές κυρίες, τον Σύνδεσμο πλαισίωσαν και επιφανείς κύριοι, δηλαδή πολιτικοί, νομικοί, επιστήμονες και γιατροί, κάποιοι απ' τους οποίους με τα χρόνια απέκτησαν όλο και πιο ενεργό ρόλο, όπως ο Απόστολος Δοξιάδης ή ο Εμμανουήλ Λαμπαδάριος (για τον οποίο θα μιλήσουμε παρακάτω).² Κάτω απ' την προεδρία της βασίλισσας, αποφάσεις λαμβάνονταν από το Γενικό Διοικητικό Συμβούλιο, τα μέλη του οποίου καθόριζε η ίδια.

Τόσο το Οικονομικό Συσσίτιο, όσο και ο Σύνδεσμος στην ελληνική ιστοριογραφία χαρακτηρίζονται ως φιλανθρωπικές οργανώσεις που βασίζονταν στην ιδιωτική πρωτοβουλία επιφανών προσώπων της αστικής τάξης. Αυτή η αφήγηση αν μη τι άλλο επιβάλλει το πώς να καταλαβαίνουμε τις φιλανθρωπικές οργανώσεις σήμερα: σαν ιδιωτική πρωτοβουλία αποκομμένη από το κράτος. Η οργάνωση και η δράση των συγκεκριμένων οργανώσεων όμως καθόλου αυτό δεν δείχνουν. Αντιθέτως, δείχνουν την κρατική διευθέτηση (βασιλική οικογένεια) μιας σειράς ζητημάτων, μεταξύ των οποίων και η υλική ενίσχυση του στρατού εν μέσω επεκτατικών πολέμων.

Αυτό ακριβώς φαίνεται και από το γεγονός ότι ο Σύνδεσμος ιδρύθηκε λίγους μόνο μήνες μετά την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Η συγκεκριμένη οργάνωση δεν ανέλαβε μόνο την στήριξη του στρατού. Πολύ περισσότερο ανέλαβε να διαχειριστεί το πώς εν μέσω πολέμου η εργατική τάξη θα έτρωγε μεγαλύτερη επίθεση και υποτίμηση χωρίς να βγάξει τσιμουδιά. Η διαχείριση αυτή έγινε με όρους πρόνοιας. Η οργάνωση της διατροφής ήταν κομμάτι αυτού του πράγματος και τέθηκε πολύ επιτακτικά εκείνη την περίοδο, ιδιαίτερα λόγω του ναυτικού αποκλεισμού του λιμανιού του Πειραιά.

Η δράση του Συνδέσμου χωρίστηκε σε επιμέρους τμήματα, με βασικότερα αυτά που ανέλαβαν την οργάνωση συσσιτίων, την περιθάλψη παιδιών και απόρων και την εύρεση εργασίας σε γυναίκες επιστράτων.³ Συσσίτια οργανώθηκαν αρχικά σε επτά σημεία της πρωτεύουσας, ενώ παράλληλα ο Σύνδεσμος προχώρησε στην παροχή γάλακτος και

«γαλακτούχου φαρίνης» για τα βρέφη, αλλά και τη διανομή ψωμιού μέσω δελτίου.⁴

Το γεγονός ότι ήταν σε θέση να το κάνει αυτό εν μέσω ελλείψεων και πείνας, σήμαινε αρχικά ότι οι επιφανείς αυτές κυρίες είχαν σχέσεις με όσους κατείχαν και διαχειρίζονταν τα αποθέματα και την παραγωγή τροφίμων. Έπειτα, σήμαινε ότι είχαν αναπτύξει μηχανισμούς για την οργάνωση του διαμοιρασμού του φαγητού. Για παράδειγμα, το 1916 το Τμήμα Πτωχών του Συνδέσμου καθήρτισε καταλόγους απόρων οικογενειών ανά εννορία και μοίρασε γάλα, φάρμακα και κλινοσκεπάσματα.

Την ίδια περίοδο, το Οικοκυρικό Τμήμα διένειμε στα γραφεία του τα «αυτόματα μαγειρεία», μία ξύλινη κατασκευή με άχυρα μέσα στην οποία τοποθετούσαν μία χύτρα, σαν πρόταση για εξοικονόμηση ενέργειας και χρόνου για τις νοικοκυρές.⁵

Ο Σύνδεσμος ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τις γυναίκες και την μητρότητα γιατί, όπως είπαμε και παραπάνω, η επιτήρηση και οργάνωση της αναπαραγωγής της εργατικής τάξης περνούσε μέσα από την πειθάρχηση της γυναικείας εργασίας μέσα στην οικογένεια. Η εκστρατεία αυτή έγινε κάτω από το πέπλο του νοιαξίματος για το καλό των παιδιών. Οι φιλάνθρωπες ανέφεραν ως στόχο τους την καταπολέμηση της παιδικής θνησιμότητας και την προετοιμασία μιας νέας, εύρωστης γενιάς μέσω της εκπαίδευσης των γυναικών στην επιστημονική μητρότητα. Η διαδικασία αυτή ονομάστηκε «υγιεινιστική εκπαίδευση των λαϊκών τάξεων» και αφορούσε επιμορφωτικές επισκέψεις εθελοντριών σε σπίτια εργατικών οικογενειών,⁶ ίδρυση νηπιαγωγείων, βρεφοκομείων και ασύλων, αλλά και δημιουργία συμβουλευτικών κέντρων για νέες μητέρες.

Ο Σύνδεσμος έδρασε στην Αθήνα εν μέσω εθνικού διχασμού. Με την ανάληψη της εξουσίας από τον Βενιζέλο, το 1917, η μορφή του άλλαξε. Ονομάστηκε Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως και υπάχθηκε στο υπουργείο Περιθάλψεως, οπότε και τα μέλη του Διοικητικού και Γνωμοδοτικού Συμβουλίου και οι πρόεδροι των τμημάτων ορίζονταν από τον υπουργό.

Με τη λήξη του Α' Π.Π., οι δράσεις του Ιδρύματος πήραν πιο έντονη μορφή, αφού, όπως υποστηρίξαμε και πιο πάνω, τα διδάγματα του πολέμου έθεταν επιτακτικά την ανάγκη το κράτος να στραφεί όλο και πιο διεισδυτικά στην αναπαραγωγή της εργατικής τάξης. Από την διατροφή μέχρι την κατοικία και την ανατροφή των παιδιών, κάθε όψη αυτής της αναπαραγωγής μελετήθηκε με πιο επιστημονικούς όρους, καταγράφηκε με νέα εργαλεία και κατηγοριοποιήθηκε ως προβληματική και, ιδιαίτερα, ως νοσηρή. Αυτή η διαδικασία εκφράστηκε ως κρατικό ενδιαφέρον για την υγεία και αντικατοπτρίστηκε στην ίδρυση υπουργείων Υγείας και Υγιεινής σε κράτη της κεντρικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης από το 1918 έως το 1922.

Ιδιαίτερα όσον αφορά το ελληνικό κράτος η αναγκαιότητα χάραξης τέτοιων πολιτικών ήταν ακόμα

ΠΙΚΠΑ

Το 1936 το Ίδρυμα πήρε την τελευταία του μορφή και μετατράπηκε στο Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντίληψης (ΠΙΚΠΑ), με σκοπό, σύμφωνα με το καταστατικό του, «την προστασία της μητρότητας και των παιδικών ηλικιών, την παντοειδή προστασία των απόρων, τη λειτουργία οικονομικών συσσιτίων, την παντοειδή αντίληψη των θεομηνιών πληττομένων απόρων».¹⁵ Η οργάνωση συσσιτίων αποτελούσε καθοριστικό κομμάτι της δράσης του, οπότε και ιδρύθηκε το τμήμα λαϊκών συσσιτίων.

μεγαλύτερη, αφού με το πέρας των βαλκανικών πολέμων και του Α' Π.Π. έπρεπε να κατοχυρώσει την κυριαρχία του σε νέες εδαφικές εκτάσεις και, κυρίως, να διαχειριστεί ένα απειθαρχο, πολυεθνικό εργατικό δυναμικό. Πόσο μάλλον μετά την ήττα του επεκτατικού πολέμου του 1922 και την έλευση των προσφύγων, η επίβλεψη της εργατικής τάξης τέθηκε ακόμα περισσότερο με όρους υγιεινής και πρόληψης της ασθένειας. Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, για παράδειγμα, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '20 επικέντρωσε την δράση του στην επίβλεψη των παιδιών των προσφύγων. Ίδρυσε το πρώτο κέντρο υγιεινής για παιδιά, στο οποίο συμμετείχε ενεργά ο Εμμανουήλ Λαμπαδάριος, γιατρός και μέλος του ΠΙΠΠ. Ο Λαμπαδάριος προχώρησε στον εμβολιασμό βρεφών με το αντιφυματικό εμβόλιο BCG και την σύνταξη ατομικών δελτίων, όπου σημείωνε την κατάσταση υγείας της οικογένειας, την κατοικία και το ημερομίσθιο του πατέρα.⁷ Η κα-

τάσταση επιδεινώθηκε με την κρίση του 1929, οπότε και έγινε ξεκάθαρο ότι ένας επόμενος παγκόσμιος πόλεμος ήταν αναπόφευκτος.

Με την τελευταία κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, το 1928, το Ίδρυμα άλλαξε μορφή. Μετατράπηκε στο Πατριωτικό Ίδρυμα Παιδικής Προστασίας (ΠΙΠΠ), χαρακτηρίστηκε ως ημικρατικό και λειτούργησε με πιο εξορθολογικοποιημένους όρους: με περισσότερη επιστημονική αυθεντία και με νέες τεχνολογίες καταγραφής και ελέγχου. Η επικέντρωση στην πειθάρχηση της γυναικείας εργασίας της μητρότητας φαίνεται μόνο και μόνο από το όνομα του Ιδρύματος. Το παρακάτω παράδειγμα είναι ενδεικτικό της πίεσης που έπεσε στις γυναίκες:

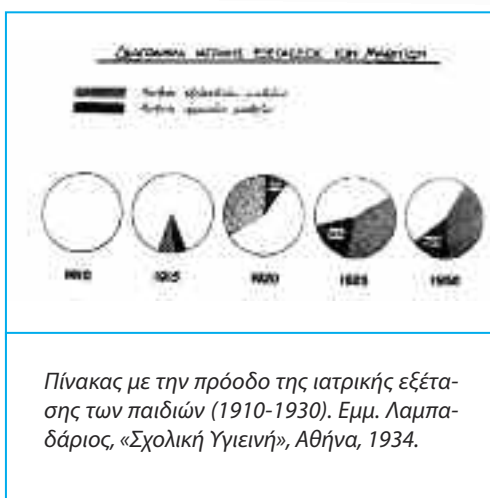
Η Καλλιόπη Νικολαΐδου, Προϊσταμένη Τμήματος Προστασίας Βρεφών του Πατριωτικού Ιδρύματος, σε άρθρο της εκφράζει με παράπονο ότι στους σταθμούς του τμήματος οι μητέρες εγγράφονται αποβλέποντας μόνο σε υλικά οφέλη, δηλαδή να παίρνουν γάλα, ρουχισμό κ.α.⁸ Συνεχίζοντας, βέβαια, μας ενημερώνει ότι η υπηρεσία χρησιμοποίησε ως δόλωμα τα είδη διατροφής για να εξοικειώσει τις γυναίκες με τον επιστημονικό λόγο περί μητρότητας και τα νέα εργαλεία παρατήρησης, καταγραφής και καταμέτρησης των οικογενειών.

Πέρα από όσα είδαμε παραπάνω, στο συγκεκριμένο παράδειγμα φαίνεται αποκάλυπτα ότι όποιος κατείχε την εξουσία στην διαχείριση της τροφής, μπορούσε να επιβάλει και την πειθάρχηση στην εργασία. Η υπακοή στις εντολές των ειδικών του Ιδρύματος ήταν βασική προϋπόθεση για να προμηθευτεί μία οικογένεια τρόφιμα, για να γλιτώσει δηλαδή από την ασιτία.

Η επίβλεψη και πειθάρχηση της εργατικής τάξης με όρους πρόληψης για την υγεία και, ιδιαίτερα, την υγεία των παιδιών ήταν μία πολιτική που δεν αφορούσε μόνο την δράση του Ιδρύματος. Η τελευταία κυβέρνηση των Φιλελευθέρων από το 1928 έως το 1932 είχε θέσει στο επίκεντρο την μητρότητα και την παιδική ηλικία υπό το πρίσμα της καταπολέμησης της παιδικής θνησιμότητας. Αίτιο αυτής, μεταξύ άλλων, θεωρήθηκε η ελλιπής διατροφή. Μία πτυχή των πολιτικών που αναπτύχθηκαν ήταν η οργάνωση μαθητικών συσσιτίων.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΜΑΘΗΤΙΚΩΝ ΣΥΣΣΙΤΙΩΝ

Στα σχολεία, ήδη από το 1911, είχαν οργανωθεί υπηρεσίες σχολικής υγιεινής. Ένα ειδικό σώμα γιατρών, ο σχολίατροι, ήταν υπεύθυνοι για την επίβλεψη της υγείας των μαθητών. Στατιστικές αυτής της υπηρεσίας έκαναν λόγο για υψηλά ποσοστά παιδικής νοσηρότητας λόγω ελλιπούς διατροφής. Διευθυντής σχολικής υγιεινής ήταν ο Εμμανουήλ Λαμπαδάριος, ο ευπόλητος γιατρός, οπαδός της ευγονικής, που ασχολούνταν χρόνια με την επίβλεψη της παιδικής ηλικίας και της μητρότητας, ιδιαίτερα μέσω της συμμετοχής του στο Πατριωτικό Ίδρυμα Παιδικής Προστασίας.⁹ Ο Λαμπαδάριος εξέ-

φραζε ανησυχίες για τα καχεκτικά παιδιά που φοιτούσαν στα σχολεία και υποστήριξε ότι η ελλιπής διατροφή αφενός οδηγούσε σε σοβαρές ασθένειες, αφετέρου εμπόδιζε την αποδοτική παρακολούθηση των μαθημάτων.

Το 1928 αποφασίστηκε από το υπουργείο Παιδείας η οργάνωση συσσιτίων από τις σχολικές αρχές. Δημιουργήθηκε η Επιτροπή Σχολικής Αντιλήψεως, στην οποία συμμετείχε γιατροί και διευθυντές σχολείων, ενώ τονιζόταν ο ρόλος του δασκάλου, ο οποίος έπρεπε να:

διαφωτισθή και να πεισθή ότι αυτός πρωτίστως πρέπει να πρωτοστατήσει εις την ίδρυση των συσσιτίων και να θεωρήσει τούτο ως επίσης σπουδαίον καθήκον του, ίσως ως το σπουδαιότερον και της διδασκαλίας ακόμη.¹⁰

Ένα μικρό σχόλιο: η επιλογή οργάνωσης συσσιτίων αντί άλλων δράσεων όπως, για παράδειγμα, επιδόματος διατροφής στις οικογένειες δεν είναι άνευ λόγου. Στην Αγγλία την δεκαετία του 1930, είχε τεθεί το ερώτημα αν για τις οικογένειες που ήταν στα όρια της ασιτίας θα οργανώνονταν συσσίτια ή θα δίνονταν επιδόματα. Η απάντηση του κράτους, με την συμβολή των οργανώσεων των αστών γυναικών, ήταν σαφής: με τα συσσίτια είναι εύκολος ο έλεγχος και ο καθορισμός των προϊόντων που τα απαρτίζουν.¹¹

Για την οργάνωση των συσσιτίων σχηματίστηκαν επιτροπές από συλλόγους γονέων, σχολικούς επιθεωρητές και σχολιάτρους. Ορισμένες μάλιστα, όπως μία στην Κοζάνη, πήραν την πρωτοβουλία να προβούν στην ιατρική εξέταση των μαθητών και στην σύνταξη ατομικού δελτίου, στο οποίο κατέγραφαν στοιχεία σχετικά με την κατάσταση υγείας, την διατροφή, την ενδυμασία και την κατοικία των μαθητών.¹²

Στα σχολεία της Αθήνας, του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης τα συσσίτια ήταν υπό την επίβλεψη του Πατριωτικού Ιδρύματος Παιδικής Προστασίας. Το μαγείρεμα συνήθως γινόταν από το κατώτερο προσωπικό του σχολείου και τις μαθήτριες. Τα συσσίτια δηλαδή σαν διαδικασία, από τη μία αποτελούσαν εργασία για τις μικρές μαθήτριες και συμμόρφωση

ΔΕΛΤΙΟ ΨΩΜΙΟΥ ΚΑΙ ΑΠΟΓΡΑΦΗ

Κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ιδιαίτερα με τον αποκλεισμό του λιμανιού του Πειραιά, το ελληνικό κράτος έπρεπε να οργανώσει την διατροφή του πληθυσμού των πόλεων με τα περιορισμένα τρόφιμα που υπήρχαν στις αποθήκες. Ζήτημα ήταν η επίτευξη της εθνικής επάρκειας σε τρόφιμα, αλλά και η διευθέτηση του πως αυτά διανέμονταν, ιδιαίτερα όσον αφορούσε το σιτάρι. Η ίδρυση του Υπουργείου Επισιτισμού και Επάρκειας αφορούσε αυτό ακριβώς το έργο. Το Υπουργείο χωρίστηκε σε πέντε Διευθύνσεις: Διεύθυνση Διοικητικού και Λογιστικού, Προμηθειών και Ελέγχου, Διανομής, Μεταφορών και Γεωργικής Πρόνοιας. Η Διεύθυνση Διανομής αποτελούταν από τρία τμήματα, αυτό της διανομής τροφίμων, των δελτίων και στατιστικής, και των αδειών μεταφοράς. Για την οργάνωση της διανομής ψωμιού, το Υπουργείο αποφάσισε την έκδοση δελτίου και οργάνωσε απογραφή πληθυσμού.

Το πως παρουσιάζονταν στον τύπο της εποχής η διανομή του δελτίου και η απογραφή έχουν μεγάλο ενδιαφέρον. Στην στήλη «Χρονογραφήματα» της εφημερίδας Εμπρός, τον Σεπτέμβριο του 1917, ο αρθρογράφος παρουσίαζε έναν διάλογο με κάποιον εγγράμματο συμπολίτη του.¹⁷ Παρόλο που αυτός ο συμπολίτης γνώριζε την σημασία της απογραφής, σύμφωνα με τον αρθρογράφο,

δεν εγνώριζε την σπουδαιότεραν λεπτομέρειαν της απογραφής. Ότι την πρωίαν έπρεπε να έχη την δήλωσιν έτοιμην δια να την παραλάβη ο απογραφάφας και του δώση το δελτίον του άρτου και του εστιατορίου.

Όταν ο συνομιλητής του τον ρώτησε τι θα του συνέβαινε αν δεν είχε το δελτίο, ο αρθρογράφος του απάντησε ότι χωρίς δελτίο, σίγουρα δεν έχει «ψωμί τουλάχιστον. Αν μπορείς να περάσης χωρίς ψωμί...».

για το πλήθος των μαθητών, αφού η σίτιση στον χώρο του σχολείου ήταν και ένας τρόπος να παραμένουν στα παιδιά στο σχολείο. Από την άλλη, αποτελούσαν έναν τρόπο επίβλεψης και ελέγχου της οικογένειας μέσω της καταγραφής των ωφελούμενων μαθητών. Άλλωστε, τα συσσίτια ως στρατηγική πρόληψης για την υγεία των μαθητών πήγαιναν πακέτο με μια σειρά δράσεων που οργανώθηκαν από τους σχολιάτρους και τους υπεύθυνους του Π.Ι.Π.Π., όπως η περίθαλψη όσων μαθητών κρινόταν απα-

ραίτητο στην μαθητική πολυκλινική που είχε ιδρύσει το Π.Ι.Π.Π.. Στην πολυκλινική, μεταξύ άλλων, στους ασθενείς μαθητές δίνονταν ενισχυτικά δωρεάν τρόφιμα και φάρμακα.

Τα μαθητικά συσσίτια άκμασαν από το 1928 μέχρι το 1933. Ενώ το 1928 καταγράφηκαν 526 «ωφελούμενοι» μαθητές σε 13 πόλεις, το 1933 αυτοί ανήλθαν στους 36.000 σε 58 πόλεις. Η χρηματοδότηση αρχικά γινόταν κατά 1/3 από το Π.Ι.Π.Π., κατά 1/3 από το υπουργείο Παιδείας και κατά 1/3 από εισφορές μαθητών, εκτός από περιπτώσεις «διαπιστωμένης απορίας».¹³ Έπειτα η συνεισφορά του κράτους αυξήθηκε. Το 1932, για παράδειγμα, τμήμα εσόδων της φορολογίας του καπνού πήγαινε στα συσσίτια.

Είπαμε ότι στην οργάνωση των συσσιτίων συμμετείχαν οι σχολιάτροι, αναλαμβάνοντας τον ρόλο της επιστημονικής επίβλεψης. Σκοπός των συσσιτίων, εκτός των άλλων, ήταν να εκπαιδεύσουν τους μαθητές στην υγιεινή διατροφή, όπως την όριζαν οι επιστημονικοί κύκλοι της εποχής που είδαμε παραπάνω. Αυτή η επιστημονική κατηγοριοποίηση των προϊόντων διατροφής ταυτίστηκε με την προαγωγή της ελληνικής επιχειρηματικότητας και την ενίσχυση των ντόπιων αφεντικών. Για παράδειγμα, το 1931 εκδόθηκε εγκύκλιος του υπουργείου Παιδείας, σύμφωνα με την οποία οι επιθεωρητές των σχολείων έπρεπε να διαδώσουν τις θρεπτικές ιδιότητες της σταφίδας και να προσθέσουν το σταφιδόψωμο στο συσσίτιο. Η σταφίδα αποτελούσε ένα απ' τα μεγαλύτερα εξαγωγίμα προϊόντα του ελληνικού κράτους, το οποίο όμως βρισκόταν σε κρίση. Έτσι, εκτός των άλλων, με αυτόν τον τρόπο οι απούλητες σταφίδες διοχετεύονταν στα γεύματα των μαθητών με κρατική επιχορήγηση.¹⁴

Υπεύθυνος αυτής της επιστημονικής επίβλεψης ήταν ο Λαμπαδάριος, ο οποίος είχε αναλάβει την σύνταξη του διαιτολογίου. Για να το κάνει αυτό αφενός μετρούσε, κατέγραφε και συγκέντρωνε ατομικές πληροφορίες των μαθητών όπως βάρος και ηλικία. Αφετέρου, μετρούσε την περιεκτικότητα των τροφών σε θρεπτικές μονάδες, ακολουθώντας τις μεθόδους των Γερμανών φυσιολόγων. Έτσι υπολόγιζε πόσες θερμίδες χρειαζόνταν οι μαθητές ανά ώρα εργασίας, ανάπαυσης και συντήρησης ανάλογα με το βάρος και την ηλικία τους.

Επιλέξαμε να αφιερώσουμε λίγο χώρο στα μαθητικά συσσίτια γιατί συμπυκνώνουν όσα είπαμε παραπάνω: την κρατική οργάνωση της διατροφής με επιστημονικό υπόβαθρο, πλαισιωμένη από φιλανθρωπικές οργανώσεις και επικεντρωμένη στην παιδική ηλικία. Ο λόγος που το κάναμε αυτό δεν είναι για να αφηγηθούμε μία ενδιαφέρουσα ιστορία από το παρελθόν. Αντιθέτως, όσο η κατανόηση του κόσμου γίνεται πιο δύσκολη, το να κοιτάμε την ιστορία μάς χρησιμεύει για να βλέπουμε ότι διάφορα ζητήματα που μας τίθενται σήμερα έχουν μια μακρά ιστορία στον χρόνο. Ιστορία που δεν λέγεται, ή λέγεται κεκαλυμμένα, ώστε να μην καταλαβαίνουμε τίποτα. Η κρατική διαχείριση της διατροφής είναι μια τέτοια ιστορία, που αφορά την α-

ύση της παραγωγικότητας σε κρίσιμους για το κράτος τομείς, όπως ο στρατός και η βιομηχανία, την ρύθμιση του εμπορικού ισοζυγίου και την επιτήρηση και πειθάρχηση της εργατικής τάξης. Πολύ περισσότερο είναι μία ιστορία που αφορά κρατικές πολιτικές σε καιρούς πολέμου. Τέτοιοι είναι οι καιροί μας και σήμερα.

1. Περισσότερα γ' αυτό βλ. Dietrich Milies, *Working Capacity and Calorie Consumption: The History of Rational Physical Economy*, Harmke Kamminga and Andrew Cunningham, *The Science and Culture of Nutrition 1840-1940*, Editions Rodopi B. V., Amsterdam- Atlanta, GA 1995.

2. Γνωστοί επιστήμονες γιατροί εκείνης της περιόδου. Οπαδοί της ευγονικής φυσικά. Ήρθαν πιο κοντά στον Σύνδεσμο όταν αυτός τέθηκε υπό βενιζελικό καθεστώς. Ο Δοξιάδης ιδιαίτερα θεωρήθηκε ο σύμβουλος του Βενιζέλου σε θέματα παιδικής πρόνοιας και διετέλεσε υφυπουργός Υγιεινής το 1928.

3. Όσον αφορά το τι πάει να πει «εύρεση εργασίας», μπορούμε να το καταλάβουμε καλύτερα μέσα απ' το παράδειγμα του αντίστοιχου τμήματος Πειραιά. Το τμήμα είχε αναλάβει τις παραγγελίες του στρατού, δηλαδή παραλάμβανε υφάσματα απ' τις αποθήκες και ανέθετε σε ράπτριες την ραφή χιτωνίων και περισκελίδων. Η εύρεση δουλειάς δηλαδή, αφορούσε την διοχέτευση εργατικής δύναμης σε τομείς που χρειαζόταν το κράτος κατά την διάρκεια του πολέμου.

4. Η διανομή μέσω δελτίου από το 1917 γινόταν από το υπουργείο Επισιτισμού. Για να πραγματοποιηθεί αυτή η διανομή, κρατικοί λειτουργοί έκαναν απογραφή πληθυσμού, καταγράφοντας πόρτα-πόρτα τις οικογένειες που θα το λάμβαναν.

5. Βασιλική Θεοδώρου, «Υποσιτισμός και Φυματίωση στον Μεσοπόλεμο, υγιεινή διατροφή και οργάνωση μαθητικών συσσιτίων (1928-1932)», *Μνήμων*, #30, 2009.

6. Οι εθελόντριες αναλάμβαναν την εξακρίβωση της οικογενειακής κατάστασης των αιτούντων βοήθειας, κάτι σαν τους κοινωνικούς λειτουργούς σήμερα δηλαδή. Απέτελεσε πρόδρομη μορφή του θεσμού της «επισκέπτριας αδελφής», που οργανώθηκε τα επόμενα χρόνια από τον Απόστολο Δοξιάδη.

7. Βασιλική Θεοδώρου, ό.π.

8. Καλλιόπη Νικολαΐδου, «Το Τμήμα Προστασίας Βρεφών του Πατριωτικού Ιδρύματος», *Το Παιδί* 51/1939, σ. 26-27.

9. Βασιλική Θεοδώρου, ό.π.

10. Ό.π.

11. Περισσότερα γ' αυτό βλ. Marland Hilary, «Women and children first: International maternal and infant welfare 1870-1945», Ann Digby and John Stewart (επιμ.), *Gender, health and welfare*, Λονδίνο, Routledge, 1998, σ. 21-39.

12. Βασιλική Θεοδώρου, ό.π.

13. Ό.π.

14. Η ένταξη του σταφιδόψωμου στο μαθητικό συσσίτιο από τους Σχολιάτρους δεν ήταν ο μόνος τρόπος κρατικής επιχορήγησης της σταφίδας. Το 1932, ο Ιωάννης Μεταξάς, ως υπουργός Εσωτερικών τότε, μαζί με τον υφυπουργό Εθνικής Οικονομίας Στεφανόπουλο, αποφάσισαν την υποχρεωτική καθιέρωση του σταφιδόψωμου, αφενός για να μειωθεί η κατανάλωση σιταριού, αφετέρου για να αυξηθεί η κατανάλωση σταφίδας. «Ο Φίλιτσορ, 90 χρόνια πριν», *Καθημερινή*, 11/11/2022.

15. Περισσότερα γ' αυτό βλ. Βασιλική Θεοδώρου, Δέσποινα Καρακατσάνη, «Υγιεινής Παραγέματα» *ιατρική επίβλεψη & κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα*, Διόνικος, Αθήνα 2010.

16. «Ο οργανισμός του νέου Υπουργείου», *εφημερίδα Εμπρός*, 17/02/1917.

17. Περισσότερα για την σημασία της απογραφής μπορεί καμία να αναζητήσει στην καινούρια έκδοση του *Antifa Scripta*: Karl- Heinz Roth & Götz Aly, *Η Ασταμάτητη Καταγραφή. Καταμέτρηση, Ταυτοποίηση και Έλεγχος στο τρίτο ράιχ*, *Antifa Scripta*, 09/2022.

18. Χρονογραφήματα: Δύο κίνδυνοι, *εφημερίδα Εμπρός*, 14/09/1917.

ΣΧΟΛΙΚΑ ΓΕΥΜΑΤΑ 2022

Αν σας θύμισαν κάτι οι ειδήσεις για μαθητές που λιποθυμάνε από την πείνα και τα σχολικά συσσίτια, θα είναι μάλλον επειδή η ίδια συζήτηση διεξάγεται και σήμερα. Από το 2016, επί ΣΥΡΙΖΑ, το υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης ξεκίνησε το πρόγραμμα «Σχολικά Γεύματα» και αφορούσε αρχικά εννέα δημοτικά σχολεία στο Πέραμα. Πλέον, το πρόγραμμα αυτό κάτω από την διαχείριση του ΟΠΕΚΑ (Οργανισμών Προνοιακών Επιδομάτων και Κοινωνικής Αλληλεγγύης), ως εντολοδόχου του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, περιλαμβάνει 1627 σχολικές μονάδες. Το πρόγραμμα αυτό έχει πολλαπλά οφέλη, όπως μας ενημερώνει η παρουσίασή του στην ιστοσελίδα του ΟΠΕΚΑ:

Τα σχολικά γεύματα, ως θεσμός που εφαρμόζεται στην πλειονότητα των ευρωπαϊκών χωρών, συντελούν σημαντικά στην ενίσχυση της αλληλεγγύης και της συντροφικότητας στη μαθητική κοινότητα και ταυτόχρονα βελτιώνουν τις μαθητικές επιδόσεις. Τα πολλαπλά οφέλη του Προγράμματος έχουν θετική αντανάκλαση και στην ανάπτυξη της πρωτογενούς εγχώριας παραγωγής, καθώς τα προϊόντα που επιλέγονται για την παρασκευή των γευμάτων, η οποία γίνεται σε συνεργασία με Επιστημονικούς Φορείς, είναι ντόπια και υψηλής διατροφικής αξίας. Με αυτόν τον τρόπο, προάγεται στη μαθητική κοινότητα η υγιεινή μεσογειακή διατροφή, ενώ παράλληλα διευρύνεται και ο αριθμός των θέσεων εργασίας στις τοπικές κοινωνίες.

Διπλό το όφελος, δηλαδή. Από τη μία παραπάνω έλεγχος για τους μαθητές μέσω της διαχείρισης μίας πολύ υλικής ανάγκης, της διατροφής, και, από την άλλη, επιδότηση των ντόπιων αφεντικών που αναλαμβάνουν ακριβώς αυτήν την διαχείριση. Και φυσικά όλα αυτά κάτω από επιστημονική επίβλεψη.